

Ա Մ Ա Ս

ՄՇԻԽԱ ԶԵԽԱՅԻ
ԱԴԻԱԲԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1871

1871

1871

ՄՇԻԽԱ ԶԵԽԱՆ՝ ԵՎ ՆՐԱ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մշիխա Զեխան, դժբախտաբառ, իր մասին համարյա ոչ մի տեղեկություն չի տալիս. իսկ ասորական գրականության մեջ այնքան քիչ փաստեր են պահպանվել, որ դժվար է որոշակի խոսք ասել: Միայն գիտենք, որ նա Մծբինի մոտակայքում Իղալայի կամ Այգալայի բարձունքում, IV դարի սկզբներին, Մար Ավգինի կողմից կառուցված վանքի միաբանության անդամներից էր: Նույն վանքի վանահայր Մար Պապան (569—628 թթ.²)՝ ասորական խոշոր մատենագիրներից մեկը³, որ բազում աշխատություններ է գրել⁴, ի թիվս այլ վանականների, աքսորել է նաև Մշիխա Զեխային: Թեև աքսորման պատճառների մասին տեղեկություններ չկան, բայց պիտի կարծել, որ Պապայր նեստորականության հակառակորդ լինելով, նեստորականներին է վտարել վանքից, որոնց մեջ էր նաև Մշիխա Զեխան: Իղալա վանքից հեռանալուց հետո, գալիս է Դասենի շրջակայքը⁵ և

¹ Նշանակում է «Քրիստոս հաղթեց»:

² J. Assemani, Bib. Orientalis, t. III, i, p. 216.

³ Նույն տեղում, էջ 88—89:

⁴ Նրա արժեքավոր աշխատություններից է պարսից խոսրով Բ արքայի թագավորության ժամանակ նահատակված պարսիկ, ծագումով՝ ազնվական Միհրան Գուշնասպի, որի քրիստոնեական անունը Գեորգ էր, նահատակության պատմությունը կամ վարքը, տե՛ս *Bedjan*, *Histoire de Mar Jabalaha*, p. 416.

⁵ «Դասնագաւառ այժմյան Ամադիեի շրջանը՝ 1075 կմ տարածությամբ: Դասնը ասորա-բարեկական արձանագրություններում հիշվում է՝ Tas ձևով, իբր լեռների անուն, որոնք սահման էին կազմում Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև: Ասոր. *Beṯ Dāsen*, իբրև Արբելայի (Եպարֆիայի) թեմերից մեկը: Արաբ. *Desin*:

Դասն գավառը, որը մտնում էր Նոր-Շիրական բղջիխության կազմում, 363 թ. հետո անջատվում է Մեծ Հայքից և միացվում Սասանյան Պարսկաստանի Հեգա-

մի նոր վանք հիմնականում, որը հայտնի է Բեյթ Ռաբբան Զեկա-լեշու անունով⁶:

Թե ե՞րբ և որտեղ է ծնվել Մշիխա Զեխան, աղբյուրներում տեղեկություն չկա, միակ ենթադրությունը, որ կաբելի է անել նրա աշխատությունից, այն է, որ նա ծնվել է Ադիաբենի ինչ-որ շրջանում, հավանաբար, Բեյթ Դասենում: Այդ էր պատճառը, որ Իդալայում ուսում ստացած երիտասարդ Մշիխա Զեխան, վանքից հեռացվելուց հետո, գալիս է իր հայրենի երկիրը և հիմնում վերահիշյալ վանքը: Մշիխա Զեխայի Ադիաբենից լինելը երևում է նաև նրանից, որ նա Ադիաբենի մասին գրում է հարազատի քերականությամբ ու սրտացավությամբ: Ադիաբենից Պինես անունով մեկը դիմում է Մշիխա Զեխային, որ նա դրի Ադիաբենում նա-հատակված քրիստոնյա գործիչների կյանքի, նրանց վարքի մասին: Պինեսը, հավանաբար, որպես հայրենակցի էր դիմում նրան և ցանկանում, որ նման մի աշխատությամբ ցույց տրվի, թե ինչպես Ադիաբենի եպիսկոպոսական աթոռն ու քրիստոնյա հավատացյալները ևս իրենց արժանի տեղն ունեն եկեղեցու պատմության մեջ⁷: Մշիխա Զեխան սիրով է հանձն առնում այդ դժվար պարտականությունը և աշխատում հայրենասիրական ջերմ ոգով գովերգել հայրենի երկրում նահատակված քարոզիչ-ների մեծագործությունները: Պետք է ասել, որ այն հաջողվել է հեղինակին:

Ասորագետներից ոմանք Մշիխա Զեխային⁸ նույնացրել են Իշո Զեխայի և Զեխա Իշոյի՝ հետ, սակայն Մշիխա Զեխայի ասորերեն բնագրի հրատարակիչ Մինգանան իր գրքի առաջաբանում կանգ առնելով այդ հարցի վրա, ցույց է տվել, որ դրանք նույն անձնավորությունները լինել չեն կարող, որովհետև ապրել են տարբեր ժամանակաշրջաններում, և որ Իշո Զեխան ապրել է ոչ թե VI, այլ VII դարում⁹:

յար (Ադիաբեն) նահանգին»: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 48

⁶ J. Assemani, Bib. Orientalis, t. III, 1, p. 216.

⁷ Շատ տեղերում, երբ դիմում է Պինեսին, Ադիաբենի համար օգտագործում է. «մեր երկիրը» արտահայտությունը:

⁸ Ասորերեն կոկորդային «հ» հայերեն թարգմանության մեջ դարձրել ենք «խ», թեև այն հայերեն «խ» ին հավասար չէ: Կատարել ենք, նկատի ունենալով, որ ասորիները ունեն նաև «հ»:

⁹ A. Mingana, Sources Syriacae, p. VIII.

Մշիխա Զեխան որոշակի տեղեկություն չի տալիս այն մասին, թե ե՞րբ է գրել իր գիրքը, սակայն որոշ փաստերից այն հնարավոր է կռահել։ Հայտնի է, որ Մշիխա Զեխան Ադիաբենի եկեղեցու պատմությունը հասցնում է մինչև մար հնանայի եպիսկոպոսական պաշտոնավարությունը Արբելայի աթոռին։ Գիտենք նաև, որ մար հնանան Արբելայի աթոռին է բազմել մ. թ. 511 թ. և պաշտոնավարել մինչև այն օրերը, երբ նեստորականների կաթողիկոսական աթոռին է նստել մ. թ. Աբա Ա կաթողիկոսը (540—552)։ Մշիխա Զեխան Ադիաբենի եպիսկոպոսներից վերջինի՝ մար հնանայի հատվածում հիշատակում է իր գործունեության ծաղկման շրջանը ապրող Բեյթ Ռաբբանցի Աբրահամին։ Նրա մասին գրված գովասանական տողերն ու ակնածանքի արտահայտությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Մշիխա Զեխան աշակերտել է վերջինիս, որովհետև նրա բառերում զգացվում է աշակերտական հարգանք դեպի իր ուսուցիչը։ Հայտնի է, որ Աբրահամը մինչև 569 թ. ղեկավարել է Մծբինի նշանավոր դպրոցը¹⁰, որն այն ժամանակ նեստորականների ձեռքում էր։ Ուրեմն պետք է կարծել, որ Մշիխա Զեխան իր գիրքը գրել է մինչև 569 թ.։ Այս ենթադրությունն ավելի է հաստատ դառնում, երբ նկատի ենք ունենում նրա մի այլ վկայությունը Մծբինի եպիսկոպոս Պողոսի մասին։ Մշիխա Զեխան գրում է, որ «նա ձեռնադրվելու է այն ժամանակ երբ մար Աբա կաթողիկոսը վերադառնա խուզիստանից» և գիտենք, որ մար Աբան խուզիստանից վերադարձել է 550 թվականին¹¹, ուստի հնարավոր է եզրակացնել, որ Մշիխա Զեխայի այս աշխատությունը գրվել է 550—569 թթ. միջև ընկած տարիներում։ Ամենակարևոր փաստը, անշուշտ, կարելի է համարել այն, որ նա հնանա եպիսկոպոսի մասին գրում է որպես իր ժամանակակիցի։

2. ՄՇԻԽԱ ԶԵԽԱՅԻ ԱԴԻԱԲԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Ասորի մատենագիրները մինչև VI դարը հիմնականում գրում էին վարքեր, կրոնական ճառեր և հոգևոր երգեր, իսկ պատմագրությունը համարյա անտեսվել էր, ավելի ճիշտ իրենց համար

¹⁰ Barhadbšabba, Narsai doctoris syri Homiliae et Carmina, I, Mossoul, 1905, p. 8 et 35.

¹¹ J. Labourt, Le Christianisme dans L'Empire Perse, Paris, 1904, p. 191.

հիմնական ղործ էին դարձրել եկեղեցական ու կրոնական քարոզչական աշխատանքները, որովհետև ներքին եկեղեցական երկպառակություններն ու կրոնական դավանաբանական վեճերը այնպիսի սուր բնույթ էին ստացել, որ իրենց հորձանքի մեջ էին վերցրել ասորի եկեղեցական գործիչներին ու հայրերին:

VI դարի սկզբներից պարսկա-բյուզանդական պատերազմները շատ ծանր վիճակի մեջ են գնում ասորի ժողովրդին, որովհետև պատերազմական գործողությունները հիմնականում կատարվում էին այն քաղաքներում ու վայրերում, որոնց բնակիչները մեծ մասամբ ասորիներ էին: Այս պատերազմների պատճառով երկու կողմից էլ ամենից շատ տուժում էին ասորիները, որոնք անմիջական հարձակումների, պաշարումների, դաժանությունների, սովի ու համաճարակների զոհ են գառնում: Ժողովրդի ճակատագրական այս երկարատև ծանր վիճակը, աղքատությունը, հալածանքները, չարչարանքները ասորական պատմագրության առատ նյութ են մատակարարում և ասորի պատմիչները դրանց ազդեցության տակ գրիչ են վերցնում և դրում այդ «դժվարին» օրերի մասին:

Դեռ շատ վաղուց սկսված վեճերը նորից թարմացել ու աշխուժացել էին եկեղեցիների ու նույնիսկ ամեն մի եկեղեցական թեմի միջև, որովհետև ամեն մեկը իր հեղինակությունը բարձրացնելու ու մյուսի նկատմամբ իր առավելությունը ցույց տալու համար, փորձում էր ապացույցներ գտնել իր առաքելականությունը, առաջնային լինելը հաստատելու: Այսպիսի վեճերի կապակցությամբ Ադիաբենի եպիսկոպոսներից՝ Պինեսը դիմում է Մշիխա Զեխային, որպեսզի վերջինս, հին աղբյուրներից ու եղած փաստերից օգտվելով գրի պատմական մի աշխատություն, ապացուցելու համար, որ Ադիաբենի եկեղեցին ոչ միայն առաքելական է, այլ նաև առաջիններից մեկը: Ահա այս ոգով գրված «Ադիաբենի եկեղեցական պատմությունը» հասել է իր նպատակին: Անշուշտ այդ երկի արժեքը ոչ թե կրոնական դատողություններն ու մտածողություններն են, այլ պատմական բազում հին փաստերն են, որոնք հեղինակը օգտագործել է վաղ շրջանի աղբյուրներից: Աղբյուրներ, որոնք մեզ չեն հասել և նրանց մասին իմանում ենք նրա օգտագործած այդ փաստերից ու հատվածներից:

Իսկ ինչ վերաբերում է Մշիխա Զեխայի այդ աղբյուրներին, ապա պիտի ասել, որ նա իր այս երկը շարադրելիս ծանոթ էր

իր ժամանակի ինչպես ասորական, այնպես էլ հունական մատենագրության հայտնի գործերին, և օգտվել է ոչ միայն անհրաժեշտ աղբյուրներից, այլև դրանց նկատմամբ ցուցաբերել ինքնուրույն մոտեցում: Գրավոր աղբյուրներից բացի, ինչպես ինքն է վկայում, օգտվել է նաև ականատեսների պատմածներից¹²: Ագիաբենի եկեղեցու պատմության վաղ շրջանը գրելու համար, ինչպես գիտենք, Մշիխա Զեխայի ձեռքի տակ է եղել Հաբել վարդապետի աշխատությունը¹³:

Հաբել վարդապետը, ինչպես կարելի է բովանդակությունից եղրակացնել, իր այս գիրքը շարադրել է այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ քրիստոնեությունը նոր էր մուտք գործել Ագիաբեն և երկրում քրիստոնյաների թիվը դեռևս քիչ էր և եկեղեցին ամուր հիմքեր չուներ: Այս տեսակետից էլ նշված աղբյուրն առանձին կարևորություն է ներկայացնում:

Հետաքրքրական են նրա Ագիաբենում կազմավորվող առաջին քրիստոնեական համայնքի ստեղծման և այդ երկրում քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադրման հետ կապված վկայությունները, որոնք տարբերվում են ասորական այլ աղբյուրների հաղորդած փաստերից, և իրենց խորքում ավելի հին են ու համոզիչ: Ըստ Հաբելի, Ագիաբենի առաջին եպիսկոպոսը Պկիդան է: Պկիդան, գրում է նա, մի աղքատ մարդու զավակ էր, իսկ նրա հայրը ծառայության էր մտել ինչ-որ մոգի մոտ: Եվ ահա որդին՝ Պկիդան հայրենիքից հեռանալով գնում է Եդեսիա և ընկնելով քրիստոնյաների շրջապատ, ծանոթանում Ադդայի հետ: Հինգ տարի նրան աշակերտելուց հետո, նրա թելադրանքով վերադառնում է հայրենիք և հիմնում Ագիաբենի կամ Արբելայի եպիսկոպոսական աթոռը: Տասը տարի պաշտոնավարելուց հետո Պկիդան վախճանվում է. նրան հաջորդում է նրա սարկավագ՝ Շամշունը: Մշիխա Զեխան օգտվելով Հաբելի գրքից, արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ու մանրամասն նկարագրում այն ժամանակ Ագիաբենում տարածված հեթանոսական «Շահրաբդաումուդ» տոնակատարությունը: Ն. Վ. Պիգուլևսկայան այս աղբյուրի մասին խոսելիս ուշադրություն է դարձրել, որ Հաբել վարդապետն իր գրքում պարթևներին անվանում է նաև Արշակունիներ, ուստի այդ հանգամանքը նրան մտածել է տվել, որ

¹² Մշիխա Զեխա, Ագիաբենի եկեղեցու պատմություն:

¹³ Նույն տեղում:

այդ աղբյուրը պետք է հայկական լինի¹⁴։ Դժբախտաբար ո՛չ հայկական, ո՛չ ասորական աղբյուրներում այդ իրադարձությունների և անձնավորությունների վերաբերյալ տեղեկություններ չկան, որպեսզի հնարավոր լինի հավաստի խոսք ասել։ Համենայն դեպս, երբ ուսումնասիրում ենք Հաբելի այն հատվածները, որոնցից օգտվել է Մշիխա Զեխան, տեսնում ենք, որ այդ հատվածներում առանձին տեղ են գրավում այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են պարթևների թագավորության վերջին տարիներին և նրանց փոխարեն իշխանության գլուխ անցած Սասանյանների իշխանության առաջին տարիներին։ Այս տեղեկությունները ոչ միայն ճշգրիտ փաստեր են, այլև ականատեսի հուշերի տպավորություն են թողնում։ Զգացվում է, որ Հաբելը ապրել է այդ ժամանակաշրջանում և այդ դեպքերը նկարագրել կենդանի շնչով։

Հաբելի գրքի ամենակարևոր արժանիքներից է նաև այն, որ նա գրի է առել իր ժամանակ Ադիաբենում գոյություն ունեցող հեթանոսական հավատալիքները, բարքերն ու սովորույթները։

Մշիխա Զեխան Հաբելի երկից բացի հիշատակում է Եվսեբիոս Կեսարացու անունը, որի Եկեղեցական պատմությունը ևս որպես աղբյուր է ծառայել իրեն։ Եվսեբիոսի աշխատությունը ոչ միայն մեծ ազդեցություն է ունեցել վաղ շրջանի քրիստոնեական պատմագրության վրա, այլև քրիստոնյա պատմիչներն այդ գրքի հետևողությամբ շարադրել են իրենց աշխատությունները։ Մշիխա Զեխան ոչ միայն նշում է Եվսեբիոսի անունը, այլև հայտնում, որ ինքն օգտվել է նրա «Եկեղեցական պատմությունից»։

Մշիխա Զեխայի համար հիմնական աղբյուրներ են եղել նաև բազում վարքագրական երկերը։ Ասորական մատենագրության մեջ, օրինակ, պահպանվել է մի աշխատություն, որը հայտնի է «Վարք Ադիաբենի մարտիրոսաց» անունով¹⁵։ Այդ գրքի ասորերեն բնագիրն առաջին անգամ ասորերեն ձեռագրերից հրատարակել է ասորագետ Բեջանը։ Այստեղ ի մի են հավաքված մասնավորապես IV դարի առաջին կեսին, պարսից արքա Շապուհ Բ-ի հարուցած հալածանքների ժամանակ Ադիաբենում նահատակված քրիստոնյա հավատացյալների, գործիչների վարքերը։ Այս աշխատությունը բնագրերի համեմատությունից երևում է,

¹⁴ Н. Пугулевская, Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956, стр. 141.

¹⁵ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. IV, pp. 128—137.

որ եղել է Մշիխա Զեխայի կարևոր աղբյուրներից: Այդ համեմատություններից պարզվեց, որ Մշիխա Զեխան Աղիաբենի եկեղեցական գործիչների, հատկապես Հովհան Եպիսկոպոսի, Հակոբ քահանայի, Աբրահամի և այլ անձնավորությունների մասին գրելիս, իր տեղեկությունները մեծ մասամբ վերցրել է վերոհիշյալ, «Վարք Աղիաբենի մարտիրոսաց» գրքից:

Մշիխա Զեխան իր գրքում հիացական էջեր է նվիրել IV դարի ասորական եկեղեցական խոշոր գործիչներից՝ Հակոբ Մծբնացուն, որը պատմությանը հայտնի է նաև Հայաստանում իր ունեցած գործունեությամբ: Հակոբ Մծբնացու մասին տեղեկություններ են պահպանվել IV դարից մեզ հասած Մար Ավգինի, ինչպես և Թեոդորետոսի գրած Հակոբ Մծբնացու վարքերում¹⁶: Մշիխա Զեխան օգտվել է այս վարքերից և սնգրադարձել 338 թ. Մծբինի վրա Շապուհ Բ-ի կատարած արշավանքի ժամանակ Հակոբ Մծբնացու հերոսական գործունեությանը, ցույց տվել թե ինչպես այս եպիսկոպոսը անձամբ մասնակցում էր քաղաքի ինքնապաշտպանությանը և անձնական օրինակով ու ոգեշունչ քարոզներով, բարձրացնում մարտիկների ռազմական ոգին¹⁷: Այս տեղեկությունները Մշիխա Զեխան քաղել է վերոհիշյալ վարքերից:

Նա օգտվել է նաև Շապուհ Բ-ի ժամանակ 341 թ. քրիստոնյաների դեմ հարուցված հալածանքների ժամանակ նահատակված աղիաբենցի Այդիլահի վարքից¹⁸: Այս պարսիկ մոգը, որ անձամբ ղեկավարում էր հալածանքները, հիացած քրիստոնյա նահատակների՝ մահվան նկատմամբ ցուցաբերած քաջությունից ու հավատքի նկատմամբ ունեցած սկզբունքայնությունից, ինքը ևս մկրտվում է, ընդունում քրիստոնեություն և դատապարտվում մահվան: Ասորական գրականության փայլուն էջերից է նույնպես Տիգրանի եպիսկոպոս մար Շամդունի վարքը, որն իր բանաստեղծական խոր ներշնչանքով ու վառ պատկերներով գրավել է մատենագիրների, նույնիսկ հայ պատմիչների ուշադրությունը¹⁹: Այս երկը ևս օգտագործել է Մշիխա Զեխան, իր Աղիաբենի եկեղեցական սլատմության մեջ²⁰:

¹⁶ Նույն տեղում, հատ. III, էջ 262:

¹⁷ Մշիխա Զեխա, Աղիաբենի եկեղեցու պատմություն:

¹⁸ Bedjan, Acta mart. et sanct., t. II, p. 351.

¹⁹ Տե՛ս Հ. Մելիքյան. Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, էջ 134:

²⁰ E. Rahmani, S. Confess. Gurlae et Shamoniae, Rome. 1889.

Մշիխա Ջեխան չի գոհացել միայն վարքերով, նրա ձեռքի տակ եղել են նաև, այժմ մեղ ծանոթ, նեստորական եկեղեցու ժողովներում ընդունված կանոններն ու որոշումները: Հայտնի է, որ այն ժամանակ հավաքածու եղել է, թե ոչ, բայց բնական է, որ եպիսկոպոսություններն իրենց գործունեության ընթացքում իրենց պաշտոնավարությունների ժամանակ ղեկավարվել են այս եկեղեցական կանոններով ու որոշումներով: Այդ կանոններն ու որոշումները մեղ հասել են որպես մի հավաքածու և հրատարակվել²¹:

Պատմիչը թեև աղբյուր չի հիշատակում, բայց պարսից արքա Կավատի Մծբինի վրա կատարած արշավանքի նկարագրելիս, օգտվել է Յոշվա Ստիլիտի պատմական աշխատությունից²²: Նա համառոտ ձևով տալիս է այդ արշավանքի նկարագրությունը:

Անշուշտ, կլինեն նաև այնպիսի աղբյուրներ, որոնք մեղ անծանոթ են: Բայց կարևոր է նշել այն, որ նա կարողացել է բաղմապիսի ավանդություններից, զրույցներից ու գրավոր ալլ փաստաթղթերից կազմել Աղիաբենի եկեղեցական պատմությունը: Չնայած ժամանակագրական որոշ սխալներին, հիմնականում նա ճիշտ է շարադրել պատմությունը: Այսպես, 1318 թ. մահացած նեստորական հայտնի գործիչներից Ղաբղ-իշոն, որը թողել է մեղ նեստորական մատենագիրների գրքերի վերնագրերը, իր այս երկում գովասանքով է խոսում Մշիխա Ջեխայի Աղիաբենի եկեղեցական սլատմության մասին²³: Վերջերս եվրոպացի պատմաբաններից՝ Արտուր Վոոբուսը փորձեց կասկածի տակ առնել Մշիխա Ջեխայի ճշմարտապատումը լինելու հանգամանքը²⁴, սակայն գա համոզիչ չէ, որովհետև այսօր Մշիխայի վկայություններից շատերը հաստատվում են այլ աղբյուրների տվյալներով: Այդպիսի ճշգրիտ փաստերից է օրինակ, պարթևների անկման և Սասանյանների տիրապետության սկզբի մասին հաղորդած նրա պատմական տվյալները:

Այսպես, Մշիխա Ջեխան օգտվելով բազում աղբյուրներից, տվել է Աղիաբենում կազմավորված եկեղեցու պատմության սկզբնավորումից մինչև իր ժամանակի կարևոր դեպքերի նկարա-

²¹ J. B. Chabot, Synodicon Orientale, Paris. 1902, p. 64.

²² Մշիխա Ջեխա, Աղիաբենի եկեղեցու պատմություն:

²³ J. Assemani, Bib. Orientalis, t. III, I, p. 216.

²⁴ A. Voobus, History of the Asceticism in the Syrian Orient, Louvain, 1958, p. 5.

գրութիւնը: Նա այս գրքում կարողացել է տարբեր աղբյուրներից հավաքել Աղիաբենի եկեղեցու եպիսկոպոսական աթոռին բազմած քսան եպիսկոպոսների կամ առաջնորդների կյանքի ու գործունեութեան հետ կապված տվյալները և դրանք միահյուսելով կազմել մի աշխատութիւն, որն իր ոճով, կուռ կառուցվածքով և գեղարվեստական բարձր ճաշակով, ուշադրութիւն է գրավում: Նա ասորի այն մատենագիրներից է, որը խուսափել է ավելորդաբանութիւններից ու կրօնական մոլեռանգ կրքերից: Նույնիսկ նեստորական եկեղեցու խոշորագույն հակառակորդներից Կյուրեղ Ալեքսանդրացու մասին գրելիս, նա զուսպ է իր արտահայտութիւնների մեջ: Անշուշտ այգ չի նշանակում, որ նա իր նեստորական հավատալիքների նկատմամբ տատանողական դիրք էր ունեցել, ո՛չ, նա հավատացած էր, որ ամենաճիշտ գաղանաւներ նեստորականութիւնն է և ձգտում էր, որ բոլորը հետևեն այդ գաղանաւին, բայց համոզումով և ոչ թե բռնի ուժով:

Մշիխա Զեխայի այս աշխատութեան հիմնական արժեքն, անշուշտ, նրանում է, որ նա Աղիաբենի եկեղեցու և նրա եպիսկոպոսների կյանքն ու գործունեութիւնը ներկայացրել է իրականութիւնից շկտրված, այդ բոլորը նա վերլուծել է ոչ միայն Աղիաբենում, այլև հարևան երկրներում, մասնավորապէս Պարսկաստանում, տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձութիւնների լույսի տակ: Այս տեսակետից էլ այն կարևոր հետաքրքրութիւն է ներկայացնում ոչ միայն քրիստոնեական եկեղեցու ծագման ու զարգացման հարցերով զբաղվողների, այլև Արևելքի երկրների քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային պատմութիւնը ուսումնասիրողների համար:

3. ՄՇԻԽԱ ԶԵԽԱՅԻ ԱԴԻԱԲԵՆԻ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՍՈՐԵՐԵՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

Մշիխա Զեխայի Աղիաբենի եկեղեցու պատմութեան ասոքերեն բնաղրի առաջին հրատարակիչ Մինգանան հետևյալ ձևով է նկարագրում իր գրքի առաջաբանում այս բնագրի հրատարակման հետ կապված որոշ փաստեր: Նա գրում է, որ Զախոյից 16 փարսախ հյուսիս-արևելք և Աշիտայից 20 փարսախ հյուսիս-արևմուտք այժմ գտնվում է մահմեդական մի մեծ գյուղ, որը կոչվում է էկրուր: Ժամանակին այս գյուղում բնակվում էին քրիստոնյաներ, որոնք 150 տարի է արդեն, ստիպված հեռացել

են այս վայրից: Անցյալում այս գյուղն իր ծաղկման շրջանն է ունեցել և եղել է նեստորական եկեղեցու եպիսկոպոսական թեմ, որի առաջնորդը բաղմել է էկրուրում: Հետաքրքրական է, որ այս թեմի քրիստոնյա ընակիչները միշտ էլ առանձին նախանձախնդրություն են ցուցաբերել դեպի իրենց նախորդների թողած գրավոր ժառանգությունը, և ամեն կերպ աշխատել են չիրկել իրենց հասած գրավոր մասունքները: Այս թեմին էր պատկանում այն ձեռագիրը, որը պարունակում էր Մշիխա Զեխայի աշխատությունը, և այն փրկվել է երջանիկ պատահականությամբ, երբ քրիստոնյաները զայրացած ավազակային հարձակումներից, հեռացել են և իրենց հետ տարել այս ձեռագիրը²⁵:

Ասորական էստրանգելոն²⁶ տառատեսակով թղթի վրա (8^{րդ}) գրված այս ձեռագրի ժամանակը որոշելու համար, հրատարակիչը արտաքին տվյալներից եզրակացնում է, որ այն պետք է X դարում արտագրված լինի²⁷: Զեռագիրը ինչպես հրատարակիչն է գրում, և ինչպես մենք տեսնում ենք, սկզբից և վերջից թերի է: Զեռագրի 49-րդ էջի լուսանցքում պահպանված տեղեկության շնորհիվ հնարավոր է եղել վերականգնել հեղինակի անունը: Լուսանցքում գրված է. «Այս եկեղեցական պատմությունը գրել է Մշիխա Զեխան»: Այս ծանոթությունը հնարավորություն է տվել ասորերեն բնագրի հրատարակչին, վերականգնելու հեղինակի անունը:

4. ՄՇԻԽԱ ԶԵԽԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁸ ԵՎ ԱԴԻԱԲԵՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՀԱՐՅԸ

Ինչպես Ադիաբեն²⁹, այնպես էլ Ասորիք, Միջագետք, Հայաստան ու Պարսկաստան թափանցած քրիստոնեական վարդապետության, այդ երկրներում քրիստոնեական առաջին համայնքների

²⁵ A. Mingana, Histoire de l'église d'Adiabène, Mossoul 1907, pp. X—XI.

²⁶ էստրանգելոն ասորական վաղագույն տառատեսակն է և վաղագույն ձեռագրերը այս տառատեսակով են գրված:

²⁷ A. Mingana, Histoire de l'église d'Adiabène, pp. X—XI. Զեռագրի հետ կապված մանրամասնություններին կարելի է ծանոթանալ այսնույն գրքի առաջաբանից:

²⁸ A. Mingana, Histoire de l'église d'Adiabène.

²⁹ Ամմիանոս Մարկելինոսն իր գրքում ասում է, որ այս երկիրը «Ադիաբեն» է կոչվել իր երկու գետերից Ադիաբասի անունով, տե՛ս A. Ammian Marcellin.

ստեղծման ու առաջին քրիստոնյա քարոզիչների գործունեության պատմությունը մեղ հասել է համեմատաբար ավելի ուշ շրջանի աղբյուրների շնորհիվ: Դրանք փոփոխվել են երբեմն էլ հարմարացվել են ժամանակի պահանջներին, սակայն, այս հանգամանքը չի խանգարի, որ այդ ժամանակաշրջանի պատմությամբ ղբաղվողները աշխատեն հնարավորին չափ ճիշտ լուսաբանել պատմական փաստերը: Ճիշտ է, մեղ հասած այդ աղբյուրները վարքեր են, որոնք իրենց հրաշապատում զրույցների անվերջ շարանով միօրինակության տպավորություն են թողնում, բայց և այնպես մեղ տալիս են պատմական կարևոր մանրամասնություններ և նկարագրություններ:

Նման աշխատությունների կարգին կարելի է դասել VI դարի ասորի պատմիչներից՝ Մշիխա Զեխայի «Ագիաբենի եկեղեցու պատմություն» գիրքը, որը թեև իր էությամբ պատմական երկ է, բայց հիմնականում շարադրվել է հեղինակին ծանոթ վարքերի հետևողությամբ: Անշուշտ, Մշիխա Զեխան այս վարքերից բացի, ինչպես աղբյուրների բաժնում նշվեց, ձեռքի տակ ունեցել է նաև պատմական այլ աղբյուրներ:

Մշիխա Զեխայի գիրքը այն աշխատություններից է, որ մեղ տեղեկություններ է տալիս Ագիաբենում կազմավորված առաջին քրիստոնեական համայնքի և այնտեղ տեղի ունեցած պատմական որոշ իրադարձությունների մասին:

Քրիստոնեական վարդապետության Ագիաբեն թափանցելու մասին առաջին տեղեկությունը գտնում ենք ասորական մատենագրության հայտնի՝ «Ադգայի վարդապետություն» կոչված աշխատության մեջ³⁰: Այդ աղբյուրի համաձայն, Ագիաբենի նարսե թագավորը երբ իմանում է, որ Ադգա առաքյալը Եդեսիա է եկել և այնտեղ բազում հրաշքներ է գործում ու քրիստոնեություն տարածում, Եդեսիայի Աբգար թագավորին նամակ է գրում ու խնդրում, որ կամ Ադգային իր երկիրն ուղարկի, որպեսզի ինքն էլ տեսնի ու լսի նրան և կամ նամակով տեղեկացնի նրա գործունեության մասին: Ըստ այս աղբյուրի Աբգար թագավորը նարսեին պատասխանում է, և հայտնում անհրաժեշտ տեղեկությունները: Նարսեյը երբ կարդում է ստացված նամակը, հիանում

Ou les dixhuit livres de son histoire, qui nous sont restés, t. II, Berlin, 1775, liv. XXIII, chpt. VI, p. 285.

³⁰ W. Cureton, Ancient Syriac Documents, Amsterdam, p. 6.

ու զարմանում է³¹։ Ըստ ասորական այս բնագրի, Ադդան մահանում է Եդեսիայում, մինչդեռ նույն այս բնագրի հայերեն վաղ թարգմանության մեջ Ադդան իրեն հաջորդ է նշանակում Ազգային³², և ինքը կամենում է «գնալ ի կողմանս արևելից և լերկիրն Ասորեստանի քարոզել և ուսուցանել և այդ զնոր վարդապետութիւնն Քրիստոսի և շինել եկեղեցիս յամենայն գաւառս և ի գեօղս ի կողմանս արևելից»³³ և մեկնում է։

Հետաքրքրական է, որ «Վարդապետութիւն առաքելոց» վաղ շրջանի ասորական մի այլ փաստաթղթում սլահպանվել է մի ավանդություն, որի համաձայն ամբողջ Պարսկաստանը, ասորեստանցիները, հայերը, մեղացիները և Բաբելոնի շուրջ գտնվող երկրներն ու արևելյան մյուս ժողովուրդները քրիստոնեություն են ընդունել Ադդայի աշակերտ՝ Ազգայի միջոցով³⁴։

Մովսես Խորենացու վկայությամբ Ադիաբենում և ընդհանրապես Պարսկաստանում քարոզելու է գալիս Ադդայի աշակերտներից՝ Սիմոնը։ Նա նարսե թագավորին գրած նամակում այսպես է արտահայտվում. «Բայց յրնկերաց նորա գլխաւորաց, Սիմովն անուն, այդր ի կողմանս Պարսից առաքեալ է. խնդիր արարեալ լուիցես նմա, յորժամ և հայրն քո Արտաշէս»³⁵։

Ինչպես տեսնում ենք, այս վկայությունները տարբեր ավանդությունների հետ են կապված, և անկասկած իրենց մեջ խտացրել են նույն երկրի տարբեր շրջաններում գործած քարոզիչների անուններն ու գործերը։ Ինչպես նախօրոք նշեցինք Մշխա Զեխան Ադիաբենի եկեղեցու հիմնադրումը վերագրում է Ադդայի աշակերտներից՝ Պկիդային, որն Եդեսիայում Ադդայից ձեռնադրվելուց հետո գալիս է իր հայրենիքը։ Այդ նշանակում է որ հիմնադրումը տեղի է ունեցել արդեն Ադիաբենցի Պկիդայի կողմից, մի հանգամանք, որ վկայում է, թե այդ ավանդությունը ավելի ուշ շրջանում է կազմված, ակսինքն այն ժամանակ, երբ արևելքում քրիստոնեական եկեղեցիներից յուրաքանչյուրն իր ինքնուրույն վիճակը պահպանելու համար, հարմարվում էր

³¹ Նույն տեղում, էջ 16։

³² Ղերութնա Նդեսացի, Թուղթ Արգարու թագաւորի Հայոց եւ քարոզութիւնք սրբոյն Թաղէի առաքելոյ, Յերուսաղէմ, 1868, էջ 42։

³³ Ղերութնա Նդեսացի, էջ 42։ Վաղ շրջանի ինչպես ասորական, այնպես էլ հայկական աղբյուրներում Ադիաբենը անվանված է «Ասորեստան»։

³⁴ W. Cureton, Ancient Syriac Documents, p. 34.

³⁵ «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», գիրք Բ, գլ. ԼԳ, էջ 156։

տեղական կարգերին ու սովորույթներին: Մինչդեռ Ադգայի ղրույցը ավելի վաղ է կազմավորվել և առաջացել է այն ժամանակ, երբ Եդեսիայի եկեղեցին ուժեղ էր և շրջակա երկրների քրիստոնեական համայնքները գտնվում էին նրա ազդեցության ներքո: IV դարից իրադրությունը փոխվում է և Պարսկական տիրապետության մայրաքաղաքում կազմավորված եպիսկոպոսական աթոռը, հետզհետե իր դիրքերը ամրացնելով, ձգտում էր կաթողիկոսական իրավունքներ ձեռք բերել: Այս ժամանակաշրջանում մի նոր ավանդություն կամ զրույց է երևան գալիս, որը հայտնի է «Մար Մարիի վարք» անունով: Այս վարքում վեր է հանված Տիղբոնի աթոռի³⁶ դերը և ըստ այս վարքի Տիղբոնի քարոզիչ՝ մար Մարին է, որ գնում է հարևան երկրները և հիմնում առաջին քրիստոնեական համայնքները³⁷:

Տիղբոնի նեստորական կաթողիկոսությունը տարբեր միջոցներով, հատկապես պարսիկների օգնությամբ, աշխատում է հարևան եկեղեցիները վերցնել իր գերիշխանության ներքո: Նման փորձեր է կատարում նաև Հայաստանում, սակայն Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ կաթողիկոսի ծավալած մշակութային լայն դործունեությունը, և մանավանդ, Պարսկաստանի դեմ իրար հաջորդող ազգային-ազատագրական շարժումները օգնեցին հայ եկեղեցուն ինքնուրույն մնալու գործում: Մինչդեռ շատ վաղուց, քաղաքական անկախությունից զրկված ադիաբենցիները, նման հնարավորություն չունեին և ընկան նեստորական կաթողիկոսության ազդեցության տակ:

Թե ե՞րբ է առաջին անգամ Ադիսբենում կազմավորվել քրիստոնեական համայնք, որոշակի ասել դժվար է, սակայն ինչպես մեր մի այլ աշխատության մեջ նշել ենք³⁸, արևելյան այս երկրներում պետք է, որ նման քրիստոնեական համայնքներ կազմավորված լինեն II դարից, ուստի պիտի ենթադրել, որ այստեղ էլ վիճակը նույնը եղած կլինի, մանավանդ, աղբյուրներից կարելի է եզրակացնել, որ Եդեսիայից հետո քրիստոնյա քարոզիչները թափանցում են Ադիաբեն: Մշիխա Զեխայի հիշա-

³⁶ Տիղբոնի կաթողիկոսական աթոռը գտնվում էր մայրաքաղաքից ոչ հեռու, Կոկեի վանքում:

³⁷ Bedjan, Acta martyrum et sanctorum, t. I, Parisits, 1890, p. 59.

³⁸ Հ. Մելիքյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից (III—V դդ.), Երևան, 1970, էջ 164:

տակած Ագիաբենի առաջին եպիսկոպոս Պկիդան եթե լեզգային է աշակերտել, ապա նա կարող է II դարի գործիչ լինել³⁹:

Ինչպես ասացինք, Ագիաբենն Արևելքի այն երկրներից է, որտեղ քրիստոնյա քարոզիչներն առաջին անգամ պարարտ հող գտան և կարողացան լայն գործունեություն ծավալել: Նրանց հաջողության հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ գարեր շարունակ Ագիաբենում ապրում էին, ինչպես Հովսեպոս Փլավիոսն է վկայում⁴⁰, բազում հրեաներ: Նրանք երկրի տնտեսական կյանքում կարևոր դեր էին կատարում և իրենց ազդեցությունը տարածում նույնիսկ արքունիքի վրա: Հրեաներից, ասորիներից, պարսիկներից բացի Ագիաբենում էին ապրում շատ հայեր ու հույներ⁴¹: Եվ դա արդյունք էր նրան, որ Արբելան՝ Ագիաբենի մայրաքաղաքը, ընկել էր Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող միջազգային առևտրի կարևոր ճանապարհներից մեկի վրա, և դա առաջացրել էր տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչների միջև շփման հնարավորություն: Նման շփման մի այլ կարևոր միջոց էր նաև պատերազմական ու քաղաքական նպատակների համար, նույն առևտրական ճանապարհներով օտար բանակների տեղափոխությունն ու առկայությունը: Պարսկաստանը և Հռոմը տնտեսական մեծ եկամուտներ կորզելու նպատակով ամեն կերպ ձգտում էին իրենց տիրապետությունը տարածել այս միջազգային առևտրական ճանապարհներին և նրանց միջև ընկած երկրներին ու քաղաքներին: Այս տեսակետից Հայաստանի հարավում գոյություն ունեցող երկրներից, առավել աչքի ընկնող դեր էին կատարում Եգեսիայի ու Արբելայի թագավորական իշխանությունները, որոնք թեև քաղաքական առանձին ուժ չէին ներկայացնում, բայց տնտեսական ու առևտրական փոխհարաբերություններում ունեին իրենց ազդեցությունը: Մանավանդ, ինչպես վկայում է հույն պատմիչ Ստրաբոնը իր «Աշխարհագրություն» աշխատության մեջ, արաբական քոչվոր ցեղերն իրենց ավազակային հարձակումներով անապահով էին դարձրել Միջագետքից Եփրատի վրայով Արևմուտք գնացող կարավանների ճանապարհները⁴², ուստի դրա

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ «Յննդոց», ԺԱ, 31, «Եղեկիէլ», Իէ, 23: F. Josephus, The Antiquities of the Jews, Book XX, chpt. II, § 1, p. 483.

⁴¹ Pliny, Nouvelles Histoires, VI, 17, 19.

⁴² Страбон, География, М., 1964, XVI, 1, 26.

փոխարեն սկսել էին օգտագործել կենտրոնական Միջագետքից անցնող ուղիները, այսինքն անմիջական առևտուր էր ծավալվում Ասորիքի վրայով: Այն ժամանակ Արբելայի միջով էին անցնում Մծրինից դեպի Պարսկական ծոց և դեպի Պարսկաստանի խոշոր քաղաքները գնացող առևտրական կարավանները:

Ինչպես կարելի է եզրակացնել Մշիսա Զեխայի վկայությու-
նից, քրիստոնյա քարոզիչները ևս օգտվում էին առևտրական այս
ճանապարհներից և տարբեր երկրներից ու քաղաքներից եկած
մարդկանց մեջ տարածում իրենց նոր վարդապետությունը: Այդ
գործում մեծ դեր էին կատարում նաև առևտրական քարոզիչները,
որոնք ապրանքների հետ միասին ներմուծում էին իրենց կրոնի
հավատալիքները: Այդ մասին լավագույն փաստ կարելի է
համարել Հովսեփոս Փլավիոսի աշխատության մեջ պահպանված
այն վկայությունը, թե ինչպես հրեա առևտրականները կարողա-
ցան Ադիաբենի իզատեսին հրեական կրոնի պաշտամունքին
դարձնել, որի մասին մի քիչ հետո:

Ադիաբենում դեռ վաղ դարերից, ինչպես Ստրաբոնն է
վկայում, միդիացիների ու բաբելացիների հետ միասին ապրում
էին հայեր: Հայկական ցեղերը մեծ ազդեցություն են ունեցել
այդ երկրում և Տիգրան Բ-ի ժամանակ Ադիաբենը եղել է
Հայաստանի գերիշխանության ներքո⁴³: Հայկական գերիշխանու-
թյան վերացումից հետո էլ, երբ Ադիաբենը գտնվում էր մեծ
մասամբ Պարսկաստանի, երբեմն Հռոմի տիրապետության ներքո,
փոխադարձ կապերը շարունակվել են, հատկապես մ. թ. I դարի
րնթացքում: Այսպես, երբ Հայոց թագավոր Տրդատ Ա-ն
(Պարսկաստանի արքա Վաղարշ Ա-ի եղբայրը, 51—81), հռո-
մեական բանակների ճնշումից ստիպված, հեռանում է երկրից, Վա-
ղարշը իր զորավարներից Մոնեզին տալիս է Տրդատին, որ ադիա-
բենցիների բանակի հետ միասին վտարեն հռոմեացիների դրածո
Տիգրանին⁴⁴: Քաղաքական այս նույն իրադարձությունների մասին
տեղեկություններ կան նաև Ստրաբոնի «Աշխարհագրությունում»:
Հույն պատմիչը գրում է, որ հռոմեացիների (դրածո) Տիգրանը
Հայոց գահի վրա բազմելուց հետո, հարձակվեց հարևան
երկրների վրա և հասավ մինչև Արբելա ու իր ճանապարհին

⁴³ *Страбон*, География, Книга XI, XIV, 15, стр. 501. նաև XVI, I, 19, стр. 691.

⁴⁴ *Tacite*, Oeuvres Complètes, Annales, Paris, 1878, Book XV, IV, p. 338.

ամայացրեց բոլոր երկրամասերը⁴⁵։ Ահա Պարսկական, հայկական և Ադիաբենի միացյալ ուժերը հարձակվում են Տիգրանի վրա ու նրան պարտության մատնելով, դուրս հանում հրկրից։ Տրդատը նորից է բազմում հայկական գահին։ Նման համատեղ պայքարի փաստերը լավագույն ձևով արտացոլում են այն կապերը, որոնք գոյություն են ունեցել այս երկու երկրների միջև։ Այդ հարաբերությունները Պարսկաստանի և նրան հարևան փոքր ժողովուրդների միջև աշխուժանում է մ. թ. I դարում՝ պարթև Վաղարշ Ա-ի թագավորության օրոք։ Նա իր հեռատես քաղաքականությամբ աշխատում էր արևելքի ժողովուրդների միասնական ուժերով կազմակերպել պայքար Հռոմի դեմ և այդ դաշինքն ամուր հիմքերի վրա դնելու ձգտումով, իր եղբայրներին ու հարազատներին բազմեցնում է այդ երկրների գահերին։ Հռոմն իր հերթին, ամեն կերպ ձգտում էր խանգարել և թույլ չտալ նման միության ամրացմանը։ Հակառակ հռոմեացիների ձեռք առած միջոցներին, Վաղարշի քաղաքական գործունեությունն իր դրական արդյունքը տվեց։ Հռոմի կայսր Ներոնի և Վաղարշ Ա-ի միջև կնքված խաղաղության դաշինքը աշխուժություն առաջացրեց այս երկրների տնտեսական կյանքում, և միջազգային առևտուրը նորից վերելք ապրեց։ Մենք նշել ենք, թե ինչպես այդ առևտրական կյանքում Արբելան խոշոր դեր էր կատարում և Մշիսա Զեխայի վկայությամբ, Արբելայից անցնող առևտրական կարավանները գնում էին նաև Հայաստան⁴⁶։ Հայաստանը ևս ընդգրկվել էր նորից միջազգային առևտրի մեջ, և Տրդատ Ա-ի կողմից հայկական քաղաքների վերականգնումը այդ մասին է վկայում։

Ուշագրավ է այն, որ քրիստոնեական առաջին համայնքները ստեղծվում են ու աշխույժ գործունեություն են ծավալում առևտրական այս ճանապարհների վրա գոյություն ունեցող քաղաքներում և դա պատահականություն չպետք է համարել։

Այս երկրների և ընդհանրապես այն ժամանակաշրջանում պարսկական տիրապետության մեջ գտնվող ժողովուրդների առևտրական կյանքում հիմնական դեր կատարողներից էին մասնավորապես հրեաներն ու ասորիները, մանավանդ որ Վաղարշ Ա-ն քաջալերում էր ոչ հույն առևտրականների ու տարրերի գործունեությունը Արևելքում։

«Ադդայի վարդապետություն» ասորական այդ աղբյուրից

⁴⁵ Страбон, География, Книга XI, XIV, 15, стр. 501.

⁴⁶ Msiha Zekha, Histoire de l'église d'Adiabène, p. 79.

էլ գիտենք, որ հրեա առևտրականներն ու հրեա արհեստավորները Եդեսիայում քրիստոնեական կրոնը տարածելու գործում խոշոր դեր են խաղում: Ադդա առաքյալը քարոզելու նպատակով Եդեսիա դալիս, իջևանում է իր հայրենակցի տանը: Մյուս կողմից շատ հետաքրքրական են նաև մ. թ. I դարի հրեա պատմիչ Հովսեպոս Փլավիոսի արժեքավոր տեղեկությունները այն մասին, թե ինչպես մ. թ. I դարում հրեա առևտրականները ձգտում էին իրենց կրոնը տարածել այս երկրներում:

Հովսեպոսը պատմում է, որ մ. թ. I դարի երկրորդ կեսում, Ագիաբենի թագավոր Մոնոբազոսը, որը կոչվում էր նաև Բազոս, ամուսնանում է (այն ժամանակ Արևելքում ընդունված օրենքի համաձայն) իր քրոջ՝ Հեղինեի հետ: Նրանից ծնվում է մի տղա, որին անվանում են Իզատես: Թագավորը, չնայած ուրիշ զավակներ ուներ (նաև այլ կանանցից), բայց ամենից շատ սիրում էր Իզատեսին, և, որպեսզի նա իր մյուս եղբայրների նախանձի զոհ չդառնա, Մոնոբազոսը Իզատեսին ուղարկում է Խարակս-Սպասինի թագավոր Աբեններիգի մոտ⁴⁷: Այստեղ Իզատեսը ամուսնանում է թագավորի դուստր Ամակայի հետ⁴⁸: Նա վերադառնում է հայրենիք և հայրը տեսնելով նրան, ուրախանում է և շնորհում Կարրոնը իր շրջակայքով, որը հարուստ էր շուշմիրով⁴⁹: Իզատեսը Կարրոնում է ապրում մինչև իր հոր մահը: Հոր մահից հետո նրա մայրը՝ Հեղինե թագուհին ժողովի հրավիրեց երկրի մեծամեծներին ու հրամանատարներին և ասաց, որ Մոնոբազոսը կամքն էր, որպեսզի Իզատեսը բազմի գահին: Հավաքվածները, պատմիչի ասելով, ուրախանում են ու իրենց համաձայնությունը տալիս: Բայց, մինչև Իզատեսի վերադարձը, ժամանակավորապես Մոնոբազոսի ամենամեծ որդուն, թագավոր նշանակեցին: Իզատեսը ի վերջո լսում է հոր մահը, գալիս է իր երկիրը հոր աթոռին տիրանալու^{49ա}:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Հովսեպոսի այս տեղեկությունները Ագիաբենի թագավոր Մոնոբազոսի,

⁴⁷ Եվրատի ու Տիգրիսի միախառնման շրջանում քաղաք է, որն այժմ կոչվում է Կարեմ: Այն ժամանակին կոչվել է նաև Ալեքսանդրիա: Խարակս անունով շատ քաղաքներ են եղել և՛ Փոքր Հայքում, և՛ Բյութանիայում, և՛ Նիկոմիդիայում: Տե՛ս M. Bouillet, Dictionnaire Universel, Paris, 1854, p. 352.

⁴⁸ F. Josephus, The Jewish antiquities, Book XX, chpt. II, § 1. p. 483.

⁴⁹ Կակուլայ, Carda momum, աե՛ս Հ. Աճառեան, Արմատական բառարան, հատ. Ե, էջ 422:

^{49ա} F. Josephus, The Jewish antiquities, Book XX, chpt. II, p. 482.

Հեղինեի և Իզատեսի մասին, որովհետև Ֆրանսիացի ասորագետ Դյուվալը իր «Եգիպտոսի պատմություն» գրքում գրում է, որ «մեկ թվականության առաջին գարի վերջում Եգիպտոսի իշխանության գլուխ է անցնում հայ պարթևական ծագումով կողմնակի մի ճյուղ, որը սկսվում է Իզատեսի որդի Արդարով, շարունակվում Պարթամաս-պատով և վերջանում Իզատեսի որդի Մաղնուով: Այս ճյուղը առաջացել է Ադիարենի թագուհի Հեղինեի որդի՝ Իզատեսից, որն ընդունել է հրեական կրոնը⁵⁰: Դժբախտաբար մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ինչպիսի՞ փաստերի ու աղբյուրների հիման վրա Ֆրանսիացի պատմաբանը նման եզրակացության է եկել, համենայն դեպս, այս հանգամանքը մտածել է տալիս, որ Մովսեսը հորենացին պատահականությամբ չէ, որ Աբդարիս հայացրել է: Նա, հավանաբար, իր ձեռքի տակ է ունեցել որոշ տվյալներ և հետագա պրպտումները գուցե հետազոտողին որոշ արդյունքի հասցենեն: Ուշագրավ է նաև այն, որ Մովսեսը հորենացին հիշատակում է Աբդարի իշխաններից մի քանիսին, ու գրում, որ Մար Իհաբը՝ Աղծնիքի բռնապետ էր, Շամշագրամը՝ Ապահուն-յաց տոհմի նահապետն էր⁵¹, մինչդեռ նույն այս նախարարներին Տակիտոսը ներկայացնում է որպես Ադիարենի իշխաններ⁵²: Նման վկայությունները մտածել են տալիս և շեշտում անհրաժեշտությունը հետագայում այն բոլորը ի մի բերելու և պատմության մեջ մուծ մնացած այդ կետը լուսաբանելու համար:

Իզատեսի մասին Հովսեպոսը շարունակում է. նա հարակուսալից էր՝ եղած ժամանակ մտերմացել էր Անանիա անունով հրեա վաճառականի հետ, որը նրան ծանոթացրել էր հրեական կրոնի հավատալիքներին և Իզատեսը տարվելով այդ վարդապետությամբ, ընդունում է հրեական կրոնը: Հայրենիք վերադարձին Իզատեսը իր հետ է տանում Անանիային: Այնտեղ պարզվում է, որ մի ուրիշ գալիլիացի՝ Եղիազար անունով, քարոզչական աշխատանքներով է զբաղվել և Ադիարենում հաջողացրել է մորը՝ Հեղինե թագուհուն ևս հավատափոխ անել⁵³: Եվ երբ Իզատեսի թլփատության հարցն է առաջանում, Հեղինե

⁵⁰ R. Duval, Histoire d'Edesse, „Jour. Asiat.“, 8eme serie. t. XVIII, 1891, p. 113.

⁵¹ «Մովսիսի հորենացույ Պատմութիւն Հայոց», գիրք Բ, գլ. Լ, էջ 148:

⁵² Tacite, Annales, Book VI, 31 et 32.

⁵³ F. Josephus, The Jewish antiquities, Book XX, chpt. II, pp. 483—485.

թագուհին հակառակվում է, առարկելով, որ նման արարողությունը կարող է գրգռել երկրի մեծամեծերին և ժողովրդի մեջ ատելություն առաջացնել Իզատեսի դեմ, սակայն գալիլիացի Նիհադարը անհողորդ է մնում և ստիպում է Իզատեսին թլփատվել⁵⁴:

Հետաքրքրական է, որ Հեղինե թագուհու մասին տեղեկություններ է սալիս նաև Մովսես Խորենացին, միայն այն տարբերությամբ, որ այս Հեղինեն Եդեսիայի Սբգար թագավորի կինն է և քրիստոնյա: Մեր պատմահայրը սլատմում է, որ Ադգա առաքյալի հաջորդին սպանող Աբգար թագավորի որդին, իր ապարանքի վերնատանը սյուն կանգնեցնելիս, սյունը ընկնում ու ճզմում է այդ սլահին այնտեղ ներկա գտնվող թագավորին: Նրա մահից հետո Եդեսիա քաղաքից պատգամավորներ են գնում Հալոց Սանատրուկ թագավորի մոտ և հայտնում են նրան, որ եթե նա համաձայնվի իրենց ազատ թողնել քրիստոնեական հավատում, ապա իրենք պատրաստ են տալ «զքաղաքն ի ձեռս և զգանձս թագաւորին»⁵⁵: Սանատրուկը պատրաստակամություն է հայտնում, բայց հետագայում դրժում է իր խոստումը. քաղաքին տիրանալուց հետո «նա և զամենայն զաւակ տանն Աբգարու մաշեաց սրով, բայց յաղջկանց, զորս եհան ի քաղաքէն բնակել ի կողմանս Հաշտենից: Սապէս և զգլուխ կանանցն Աբգարու, որում անունն էր Հեղինէ, առաքեաց յիւրային քաղաքն բնակել ի Խառան, թողլով նմա զտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց, փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր ի ձեռն նորա յԱբգարէ»⁵⁶:

Ըստ Խորենացու, Սանատրուկը Հեղինեին ուղարկում է Խառան՝ բնակվելու, սակայն ավելացնում է մեր պատմիչը. «Այս Հեղինէ զարդարեալ հաւատովք, որպէս և զայր իւր զԱբգար, ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կռապաշտիցն. այլ շոգաւ յԵրուսաղէմ յաւուրս Կղաւղեայ, ի սովին՝ զոր մարգարէացան Ագաբոս. և տուեալ զամենայն գանձս իւր յԵփսլտոս՝ գնեաց ցորեան բազում յոյժ և բաշխեաց ամենայն կարօտելոց. որում և վկայէ Յովսեպոս. որոյ և շիրիմ նշանաւոր կայ առաջի դրանն յԵրուսաղէմ մինչև ցայսօր ժամանակի»⁵⁷:

Մովսես Խորենացին այս տվյալները շարադրելիս, ինչպես

⁵⁴ Նույն տեղում

⁵⁵ «Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», գիրք Բ, գլ. ԼԵ, էջ 159:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 160:

ինքն անձամբ վկայում է, ծանոթ էր Հովսեպոսի համապատասխան բաժնին, բայց ինչպե՞ս է, որ նման փաստի արձանագրումից հետո այլ վկայություններ է տալիս: Նախ այստեղ մեջբերենք նաև Հովսեպոսի վերոհիշյալ հատվածը. «Մայրը Հեղինեն երբ տեսավ, որ իր որդի Իզատեսի գործերը բոլորն էլ կարգին են, ապա նա իր որդուց թույլտվություն խնդրեց և գնաց Երուսաղեմ. Երուսաղեմում սով էր, և երբ նա իմացավ ժողովրդի այդ դժբախտության մասին, անմիջապես իր ծառաներից ոմանց մեծ գումար տվեց և ուղարկեց Ալեքսանդրիա, որպեսզի նրանք այնտեղից ցորեն, իսկ ծառաների մյուս խմբին ուղարկեց Կիպրոս, որպեսզի շոր արմավ բերեն: Ծառաները վերադարձան և բերեցին պահանջվածը: Իզատեսն էլ իմանալով այդ սովի մասին, նա էլ մեծ գումար ուղարկեց սովյալներին օգնելու⁵⁸»:

Ինչպես տեսնում ենք, հորենացու և Հովսեպոսի մոտ խոսվում է նույն Հեղինե թագուհու մասին, բայց նրանք ընդհանուր գծերով տարբերվում են: Այդ ինչպե՞ս է, որ հորենացին վկայակոչելով հանդերձ Հովսեպոսին, իր գրքում այլ ձևով է ներկայացնում. արդյո՞ք մեր պատմահայրը նման բացարձակ կեղծիք կարո՞ղ էր թույլ տալ, որովհետև հորենացու Հեղինեն՝ քրիստոնեական կրոնն է ընդունել, իսկ Հովսեպոսի Հեղինեն՝ հրեական, մեկի մոտ Եդեսիայի թագավորի կինն է, մյուսի մոտ Ադիաբենի: Դժվար է ասել, բայց մի բան պարզ է, որ Ադիաբենում քարոզված «հրեական կրոնը» եթե քրիստոնեական վարդապետությունը չէր, ապա այդ վարդապետության շատ մոտ մի նոր գաղափարախոսություն էր, և տարբերվում էր Մովսիսականությունից, որը իր էությանմբ միայն Իսրայելի ժողովրդի փրկության գործին էր ծառայում: Հետաքրքրական է օրինակ Հովսեպոսի այն տեղեկությունը, որ Մոնոբազոսը Իզատեսին շնորհում է Կարրոն քաղաքն իր շրջապատով, երբ վերջինս Սպասինից վերադառնում է հայրենիք⁵⁹:

Մարկվարտը կարծում է, որ Կարրոնը դա հառանն է, սակայն հայտնի է, որ հառանը իր շրջակայքով մտնում էր Եդեսիայի թագավորության մեջ, ուստի հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսն իր որդի Իզատեսին է շնորհում այդ երկրամասը:

⁵⁸ F. Josephus, Antiquities, Book XX, chpt. II, § 1, pp. 483—485.

⁵⁹ Այս քաղաքի որտեղ լինելու մասին կլինի մի այլ ուսումնասիրություն:

Պիտի խոստովանել, որ ասորական աղբյուրներն էլ ոչ միայն հստակ տեղեկություններ չեն թողել, այլև իրենց վկայություններով կարծես ավելի են խճճել հարցը: Այսպես, Եդեսիայի ժամանակագրության տվյալների համաձայն մ. թ. 50—57 թթ. Եդեսիայի գահի վրա բաղմել է Մաղնու Ե, իսկ 57—71 թթ. մոտ 14 տարի նույն գահի վրա իշխել է նախորդի եղբայր՝ Մաղնու Զ: Դրանից հետո գահ է բարձրանում վերջինիս որդի Աբգար Զ-ն, որը թագավորում է 71—91 թթ.: Նույն ասորական աղբյուրի վկայությամբ⁶⁰ Աբգար Զ-ի մահից հետո, նա ժառանգորդ չի ունենում և այդ պատճառով երկպառակություն է սկսվում երկրում, և երկու տարի շարունակ ներքին կռիվների պատճառով ոչ ոքի չի հաջողվում իշխանության գլուխ կանգնել: Ի վերջո, Պարթամասպատր տիրանալով գահին իշխում է 3 տարի և 10 ամիս: Ըստ Եդեսիայի ժամանակագրության, Պարթամասպատին անմիջապես հաջորդում է Իզատեսի որդի Մաղնուն, և այդ աղբյուրի վկայությամբ, նա գահի վրա է մնում 16 տարի և 3 ամիս: Ասորական մի այլ աղբյուրի հետևողությամբ, VIII դարի ասորի պատմիչ՝ Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացու վկայությամբ, Աբգար Զ-ից հետո 18 տարվա ընդմիջում է լինում, և հայտնի չէ, թե երկիրը ինչպես է կառավարվում: 18 տարուց հետո, այս նույն աղբյուրի վկայությամբ, Եդեսիայի գահին է բազմում Իզատեսի որդի Աբգար Է-ն և իշխում 6 տարի և 9 ամիս, այսինքն մ. թ. 109—116 թթ.: Դիոնիսիոսի վկայությամբ, Իզատեսի որդի Աբգար Է-ից հետո է գահին բարձրանում Պարթամասպատր⁶¹: Ինչպես տեսնում ենք, ասորական աղբյուրների վկայությունները մեղ չեն օգնում որոշ պարզություն մտցնելու այդ հարցում: Հետաքրքրական է, որ Իզատեսի որդու՝ Եդեսիայի գահին բազմելու առթիվ, Ֆրանսիացի ասորագետը գրում էր. «մեր թվականության առաջին դարի վերջից Եդեսիայում իշխանության գլուխ է անցնում հայ-սլարթևական մի ճյուղ, և այն սկսում է Իզատեսի որդի Աբգարով և շարունակվում է Պարթամասպատով և վերջանում է Իզատեսի որդի՝ Մաղնուով: Այս ճյուղը,—գրում է նա—ծագում է Ագիաբենի հայտնի Հեղինե թագուհու Իզատես որդուց, որն ընդունել էր հրեական կրոնը»⁶²: Դյուվալը գտնում է, որ Գուտշմիգտը ճիշտ է, երբ Մովսես Խորենացու հետևողությամբ Եդեսիայի 18 տարիների

⁶⁰ J. Assemani, Bib. Orientalis, Rome, t. I. 1719, p. 91.

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 417—423:

⁶² R. Duval, Histoire d'Edesse, p. 113.

ընդմիջումը կապում է Սանատրուկի հետ, այսինքն այդ տարիներին նա պետք է իշխած լինի Հայաստանից բացի՝ Եդեսիայի և Ադիաբենի վրա⁶³:

Այս կապակցությամբ մի փաստ ես պետք է ուշադրության առնեմ, այն որ եթե Իզատեսի մայրը՝ Հեղինեն, ամուսնացել է իր եղբոր՝ Ադիաբենի թագավոր Մոնոբազոսի հետ, որը Վաղարշ Ա-ի հարազատն էր, ուրեմն նա մեր Հայաստանի թագավոր Տրդատ Ա-ի հարազատն էր նաև: Խորենացին Սանատրուկի մասին տալիս է հետևյալ տեղեկությունը. «Յետ մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն հայոց յերկուս. քանզի Անանուն որչի նորա կապեաց թագ՝ թագաւորել յԵդեսիայ և քեռորդի նորա Սանատրուկի Հայս»⁶⁴:

Խորենացու վկայությամբ Սանատրուկը Աբգարի քրոջ որդին էր, և եթե Հովսեպոսի տվյալներով Հեղինեն թագուհու եղբայր և ամուսին Մոնոբազոսը Խորենացու Աբգարի հետ, նույն անձնավորությունն է, ապա կարելի է ասել, որ Տրդատ Ա-ի մահից հետո Հայաստանի թագավորական գահին բազմած Սանատրուկը Տրդատի հարազատներից էր: Մի փաստ ևս հայտնի է, որ Պարսկաստանի Վաղարշ Ա արքայից հետո, ինչպես Ադիաբենի, այնպես էլ նրա հարևան թագավորական գահերի վրա հիմնականում բազմել են նրա արյունակից հարազատները, և ստեղծված քաղաքական նման միջավայրում պարթևների ազդեցությունը շատ է ուժեղանում, և ամեն մի նախարարական ընտանիք, որ ձգտում էր ղեկավար դիրքի հասնել, փորձում էր իր ծագումը կապել պարթևների հետ, և ասորի պատմիչի մոտ եղած հետևյալ արտահայտությունը այդ մտայնության արդյունքն է. «պարթևները կամ պարսիկները պարթևներն ու ասորիները պարթևներն ու հայերը նույնն են»⁶⁵: Նման մտայնության ստեղծումը ցույց է տալիս, որ Վաղարշ Ա-ն և նրա հաջորդները կարողացել էին իրենց հեռատես քաղաքականությամբ, բավական ամուր կապեր ստեղծել Արևելքի այս երկրներում, և այդպիսով ամուր հենարան ունենալ: Հովսեպոսը պատմում է, որ երբ պարսիկների արքա Արտաբանոսը, ներքին երկպառակություններից ստիպված փախչում է, նա գալիս է իր հարազատ Ադիաբենի թագավոր՝ Իզատեսի

⁶³ Նույն տեղում, էջ 206:

⁶⁴ «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», գիրք Բ, գլ. ԼԴ, էջ 157:

⁶⁵ J. Assemani, Bib. Orientalis, t. III, p. 425.

մոտ, իսկ սա նրան թագավորական պատիվներով է ընդունում և օգնում, որ հետագայում նա վերագրավի իր գահը⁶⁶:

Արևելքի այս ժողովուրդների քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ասպարեղներում ստեղծված մերձեցումը նպաստավոր եղավ քրիստոնյա առաջին քարոզիչների համար, որովհետև կապը այս ժողովուրդների միջև դյուրացրեց և, նրանք, բնականաբար, առևտրական կարավանների հետ միասին այս երկրները ավելի աղատ ձևով շրջելու հնարավորություն ունեցան: Ի տարբերություն Մովսիսականությունից, քրիստոնեական վարդապետությունն էր, որ մի կողմ էր նետել ազգային հասկացությունը և կոչ էր անում բոլոր ժողովուրդներին, մասնավորապես ճնշվածներին, հալածվածներին՝ միավորվել և զինվել Քրիստոսի վարդապետությամբ, իրենց թագավորությունը ստեղծելու համար: Այս նոր գազավարախոսությունը եթե Հրեաստանում ապրող հրեաներից շատերի մոտ արձագանք չգտավ, ապա այն ջերմ ընդունելության արժանացավ հայրենիքից դուրս ապրող հրեաներից շատերի մոտ: Քրիստոնեական վարդապետությունը խմորվել ու Լաղմավորվել էր հիմնականում Գալիլիայի լճակի ափերին, և այն իր շուրջն էր հավաքել գալիլիացի հասարակ մարդկանց, ձկնորսներին, և առաջին գործիչներն էլ գալիլիացիներ էին: Այս առթիվ հետաքրքրական է Հովսեպոսի այն տեղեկությունը, թե Ադիաբենում Իդատեսին ու Հեղինեն քարոզած անձնավորությունը՝ Նդիազարը, գալիլիացի էր: Անշուշտ սա բավարար փաստ համարել չի կարելի, ապացուցելու համար որ նա քրիստոնյա էր, բայց և այնպես ստիպում է մտածել այդ ուղղությամբ:

Մշիխա Զեխան իր «Ադիաբենի եկեղեցու պատմության» մեջ ոչ մի տեղեկություն չի տալիս Իդատեսի և Հեղինե թագուհու քրիստոնեություն կամ հրեական կրոն ընդունելու այս իրադարձության մասին: Նա պատմում է Ադիաբենի առաջին եպիսկոպոսի՝ Պկիդայի մասին, որն Ադիաբենի առաջին եպիսկոպոսն էր եղել, և ըստ նրան, հիմնել եպիսկոպոսական աթոռը:

Դյուվալը իր «Եդեսիայի պատմություն» գրքում կանգ է առել Եդեսիայում ու նրա շրջակայքում կազմավորված առաջին քրիստոնեական համայնքների ու եկեղեցիների կազմավորման հարցի վրա և իր ուսումնասիրությունից հետո, եկել այն եզրակացության, որ Ադդան ու Ազգան թեև պատմական անձնավորություն-

⁶⁶ F. Josephus, The Jewish antiquities, chpt. III, p. 485.

ներ են, բայց նրանք ոչ թե I դարում, այլ ավելի ուշ են ապրել⁶⁷, այսինքն II դարում, և այդ ժամանակ էլ նրանք ղեկավարել են Եդեսիայում ու նրա հարևան շրջաններում ստեղծված առաջին քրիստոնեական համայնքները: Նրանց հիմնական կորիզը այն ժամանակ հրեաներն էին, մինչդեռ III դարի սկզբներից իրերի վիճակը փոխվում է, և գնալով համայնքների ներսում ավելանում են ոչ հրեական տարրերը, հատկապես ասորիները, և արդյունքը լինում է այն, որ III դարի սկզբներից, ղեկավարությամբ Պալուտից սկսյալ, անցնում է ասորիների ձեռքը: Այսպիսով, ղենում են ասորական եկեղեցու հիմքը: Անշուշտ չպետք է ենթադրել, որ այդ փոփոխությունը տեղի է ունեցել խաղաղ ճանապարհներով: Պալուտից սկսվում է Եդեսիայի եպիսկոպոսական աթոռը ասորական հունի մեջ մտնել, և նույն պատկերն ենք տեսնում Ադիաբենում, Պլիդան այստեղ նույն դերն է կատարում:

Պլիդան ևս II դարի վերջի քրիստոնեական գործիչներից է, և Մշիխա Զեխան միայն իր աղբյուրներից՝ Հաբելի գրքի հետևություններով է, որ նրան հասցրել է Տրայանոսի ժամանակները: Ի միջիայլոց ասորական վարքերում առկա են նման ժամանակագրական բաղում տեղափոխություններ: Պատմությունից հայտնի է, որ Ադիաբենը Տրայանոսի արշավանքների ժամանակ արդեն, մ. թ. 115 թ. նվաճվել էր հռոմեացիներից, և դարձել հռոմեական նահանգ՝ «Ասսիրիա» անունով: Մինչդեռ Մշիխա Զեխան Պլիդային և նրա հաջորդ Շեմշունի մասին այնպես է գրում, որ նրանք ապրել են պարսիկների գերիշխանության օրոք և Շեմշունը գլխատվել է պարսիկների ձեռքով «Արշակունիների արքա՝ Խոսրովի, հռոմեացիների կայսր՝ Տրայանոսից պարտվելուց յոթ տարի անց»: Ինչպես տեսնում ենք, այս վկայությունը չի համընկնում պատմության փաստերին: Իսկապես Մշիխա Զեխայի գիրքը սկսում է սյարթևական դերիշխանության վերջին տարիներին տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների, նրանց պարտության ու Սասանյանների հարստության հիմնադրման հետևանքով ղեպերի նկարագրությամբ: Այս ժամանակաշրջանում էլ հիմնված կլինի Ադիաբենի եպիսկոպոսությունը Արբելա քաղաքում:

Նոր կազմավորված եկեղեցին ու հավատացյալները, ինչպես Մշիխա Զեխան է նկարագրում, անհանգստացել են պարսկական

⁶⁷ R. Duval, Histoire d'Edesse, pp. 272—274.

տիրապետության մեջ տեղի ունեցած ներքին փոփոխություններից և ասում, որ «երբ պարսիկները Արևելքի տեր դարձան, քրիստոնյաները մի քիչ վախեցան, որ նրանք, իրենց սուր դանակներով կմորթեն, որովհետև նրանք Արևելքի բոլոր թագավորներին հաղթելով, իրենց ենթակա կառավարիչներ ու մարզպաններ էին նշանակում»⁶⁸:

Սասանյան պարսիկները սկզբում քրիստոնյաների նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք ունեին, որովհետև այդ կրոնի հետևորդներն իրենցից ինչ որ ուժ չէին ներկայացնում, և բացի այդ, նրանք Պարսկաստանի առևտրի և արհեստների զարգացման գործում նշանակալից դեր էին կատարում: Սասանյաններին անհրաժեշտ էր առաջին հերթին վերականգնել ներքին պատերազմական գործողություններից քայքայված երկրի տնտեսական կյանքը ու դատարկված արքունի գանձարանը լցնել, իսկ ալդ նպատակի համար քրիստոնյաները հարմար տարր էին: Սակայն պարսիկների այս վերաբերմունքը ղնալով փոխվում է, և որքան քրիստոնեությունը հիմնավորվում է հռոմեական կայսրության սահմաններում, այնքան քրիստոնյաների վիճակը վատթարանում է պարսկական տիրապետության մեջ: Այդ երևույթը լուրջ վտանգ է ներկայացնում, երբ քրիստոնեությունը հռոմեական կայսրության մեջ ճանաչվում է որպես սլետական կրոն: Առիթից օգտվում են մոգերը և սկսում իրենց երկրում ապրող քրիստոնյաների դիրքերը հարվածել: Ինչպես Մշիխա Զեխան է պատմում, «նրանք համոզում են արքայից արքային, որ քրիստոնյաները հռոմեացիների լրտեսներն են», ուստի նրանց պետք է հավատափոխ անել կամ ոչնչացնել⁶⁹: Եվ հասկանալի է, որ Պարսկաստանի տիրապետող խավի շատ ներկայացուցիչներ քրիստոնյաներին կասկածամտությամբ էին մոտենում:

Այդ հարցում, որոշ չափով մեղավոր էին նաև քրիստոնյաները, որովհետև շատերի հոգում այն հավատն էր առկայծել, որ քրիստոնեության հաղթանակը հռոմեական կայսրության մեջ կստեղծեր այն իդեալական կարգերը, որոնց համար իրենց նախնիները դարեր շարունակ պայքարել ու նահատակվել էին: Բայց կարճ ժամանակից հետո հավատացյալները համոզվեցին, որ հուսախաբվել են, որովհետև քրիստոնեությունը հռոմեական կայսրության մեջ պետական կրոն դառնալուց անմիջապես հետո,

⁶⁸ Մշիխա Զեխա, Աղիաբենի եկեղեցու պատմություն, VIII եպիսկոպոս:

⁶⁹ Նույն տեղում:

եկեղեցու ու պետության ղեկավար գործիչները այն ծառայեցրին Հռոմեական պետության շահերին: Այսպիսով, տիրող կարգերի դեմ ուղղված մի շատ առաջավոր զաղափարախոսություն զրկվում էր իր առաջավոր սկզբունքներից և ի սպաս զրկվում պետության ու եկեղեցու վերնախավին, և հասկանալի է, որ ճշմարիտ հավատացյալները նման մեքենայություններից ողբերգական հուսախաբություն ապրեցին:

5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԱԴԻԱԲԵՆԻ ՄԱՍԻՆ

Հայկական վաղ շրջանի աղբյուրներում, դժբախտաբար, շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել, չնայած դարեր շարունակ այս երկու ժողովուրդները քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային հարաբերությունների մեջ են եղել: Այս լուծյունը բացատրվում է նրանով, որ հայ մատենագրության ստեղծման և նրա զարգացման առաջին շրջանում հայ պատմիչների վերաբերմունքը ոչ բարեկամական է եղել Ադիաբենից եկած քրիստոնյա գործիչների նկատմամբ: Ադիաբենը, ինչպես գիտենք, նեստորական եկեղեցու կարևոր կենտրոններից էր, և ինչպես Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմությունից իմանում ենք, պարսիկները և պարսկական քաղաքականության համախոհ հայ նախարարները Ադիաբենի եկեղեցական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին օգտագործում էին Հայաստանում իրենց աղղեցությունը ուժեղացնելու նպատակով: Փարպեցին պատմում է, որ երբ պարսիկները հայոց թագավորությունը վերացրին, սկսեցին հարված հասցնել կաթողիկոսական իշխանության և պարսից Վռամ արքան հրամայեց «և զտունն կաթողիկոսական իսրբոյն Սահակայ՝ յարքունիս ունել, փոխանակ զի ոչ միաբանեցաւ տալ վկայութիւն րնգ նախարարսն Հայոց»⁷⁰:

Սահակին կաթողիկոսական աթոռից զրկելուց հետո, Սուրմակ Արծկեցի երեցին են բազմեցնում, սակայն ժողովուրդը դեմ է կանգնում, և շուտով, նրան հեռացնում են իր պաշտոնից և փոխարենը նշանակում Բրքիշոյին: Մեր աղբյուրներում Ադիաբենը անվանված է Ասորեստան⁷¹, իսկ Բրքիշոն Ասորեստանից

⁷⁰ «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տիգրս, 1904, դր. Ա, գլ. ԺԵ, էջ 24—25:

⁷¹ Ադիաբենը «Ասորեստան» է անվանվել, ինչպես գիտենք Տրայանոսի 115 թ. արշավանքի ժամանակ, երբ նա Ադիաբենը Հռոմեական կայսրության նախնգ դարձնելով, այն անվանեց «Ասսիրիա» կամ «Ասորեստան»:

էր, այսինքն Ադիաբենից: Այդ մասին Ղազար Փարպեցին գրում է. «Խնդրեցին այնուհետև իւրեանց նախարարքն Հայոց յարքունուստ կաթողիկոս, և թագաւորն Վոսմ ետ նոցա զԲրքիշոյ զոմն անուն, այր յազգէ Ասորւոյ, որ եկեալ յաշխարհն հայոց իւրովք գաւառակցօք, որք կէին լոյծ կրօնիւք, եկեալք ընդ նմա յԱսորեստանէ, ըստ սովորութեան իւրեանց աշխարհին՝ տանտիկնօք և ոչ կէին ըստ սուրբ և ամբիծ կրօնիցն, զոր եղեալ էր և կարգեալ յամենայն եկեղեցիս Հայոց՝ սրբոյ նահատակին Գրիգորի»⁷²:

Այս փաստը ցույց է տալիս, որ կապերը այնքան սերտ են եղել, որ հայոց կաթողիկոսական աթոռին բազմեցրել են ադիաբենցի եկեղեցականին: Սակայն ժողովուրդը և նախարարութիւն մեծ մասը դեմ է եղել նման ոտնձգութիւններին, որովհետև Բրքիշոն և նրա գործակիցները համարվում էին Պարսկական տիրապետութեան գործակալներ: Փարպեցին խոսում է նրա ոչ ընդունելի վարքի մասին, նկատի ունենալով նրա նեստորական դավանանքը, սակայն այդ դավանանքը երկրորդական դեր կարող էր խաղալ: Համենայն դեպս, նեստորականութիւնը հայերին ատելի է դառնում այն ժամանակ, երբ նեստորական գործիչները հակաբյուզանդական իրենց տրամադրութիւններից մղված պաշտպանութիւն գտան պարսիկների մոտ: Հետաքրքրական է, որ Բրքիշոն մենակ չի գալիս Հայաստան, այլ իր հետ է բերում նաև բազում գավառակիցների, որոնք բնակութիւն են հաստատում Հայաստանում, և իրենց պարսկասիրական արարքներով արժանանում ժողովրդի ատելութեան: Պարսիկները հայ ժողովրդին զրկելով քաղաքական ինքնուրույնութիւնից, վերջին հարվածն էին ուզում հասցնել հայ մշակութային օջախներին, այդ գործում օգտագործելով Ադիաբենի ասորի եկեղեցական հայրերին: Հալ պատմիչների լռութեան պատճառը, մեր կարծիքով, ադիաբենցիների ու հայերի միջև եղած կապերի մասին, ոչ միայն հականեստորական տրամադրութիւններն էին, այլև այն, որ դարեր շարունակ Ադիաբենը աղանդավորական շարժման խոշոր կենտրոն է եղել, և հայ եկեղեցական գործիչները, բնականաբար, վտանգավոր համարեին նման կապերը: Այսպես, Մշիխա Զեխայի «Ադիաբենի եկեղեցու պատմութեան» մեջ վկայութիւն կա այն մասին, թե ինչպես աղանդավորական խոշորագույն շարժումներից «Մեսսալյան» շարժումը կամ ինչպես հայկական աղբյուրներում այն անվանված է «Մծղնեականութիւնը»

⁷² «Ղազարալ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց», դր. Ա. Գլ. ԺԶ. էջ 26:

կազմավորվել է և իրեն որպես կենտրոն ունեցել է Ադիաբենի մայրաքաղաք Արբելան⁷³։ Այդ շարժումը երկրում այնքան մեծ ծավալ է ստացել, որ եկեղեցական հայրերը Արբելայում հատուկ դպրոց են բացել՝ Մծղնեականության դեմ պայքարելու համար։ Ինչպես գիտենք, այդ շարժման մասնակիցներն իրենց հետևորդներն ունեցան նաև Հայաստանում։ Ասորական մի այլ աղբյուրից պարզվում է, որ մի այլ աղանդավորական ուժեղ շարժում, որի հետևորդները հասել են մինչև մեր օրերը, նույնպես կազմավորվել է Ադիաբենում։ Այդ շարժման հիմնադիրներից է եղել Ադո անունով մի անձնավորություն. այս շարժումը պատմությանը հայտնի է Մանդեան անունով⁷⁴։

Հայկական աղբյուրներում կցկտուր տեղեկություններ կան Ադիաբենի և կամ ադիաբենցիների մասին։ Մովսես Խորենացին պատմում է, որ երբ Արտաշեսը մեծացավ և պարսկական բանակում բազում քաջագործություններ կատարեց, Սմբատը պարսիկ նախարարների միջոցով խնդրեց արքայից արքային, որ «գԱրտաշէս որդի Սանատրկոյ, զմերժեալն ի Թադաւորութենէ իւրմէ, հաստատել յիւրում Թագաւորութեանն», և «յանձն առեալ արքային արքայից՝ տայ ի ձեռս Սմբատայ մասն ինչ ի ղօրացն Ասորեստանի և ղգօրս Ատրպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեսցեն ի գահն հայրենի»⁷⁵։

Մովսես Խորենացու այս հատվածը որոշ կողմերով հիշեցնում է Տակիտոսի վկայություններն այն մասին, թե ինչպես Վաղարշ Ա-ն ադիաբենցիների բանակը հանձնեց Տրդատ Ա-ին, որ գնան ու վերագրավեն Հայաստանը և Թագավորական դահից վտարեն հռոմեացիների դրածո Տիգրանին։ Արդյո՞ք երկու վկայություններն էլ նույն իրադարձության մասին են, այժմ դժվարանում ենք ասել։ Եղիշեի ու Ղաղար Փարպեցու աշխատություններում մի փոքր վկայություն կա նաև այն մասին, թե ինչպես Ավարայրը

⁷³ Մշիխա Զեխա, Ադիաբենի եկեղեցու պատմություն, XIX եպիսկոպոս։

⁷⁴ F. C. Burkitt, Church and gnosis, Cambridge, 1932, p. 102. Եվրոպացի պատմաբանը հետաքրքիր աշխատություն է գրել «Մանդեան» շարժման մասին, օգտվելով ասորական աղբյուրներից։ Տեղեկությունները հիմնականում վերցրել է VIII դարի ասորի պատմիչներից, հատկապես Թեոդոր Բար-Կոնիից։

⁷⁵ «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», Դիրք Բ, ՂԼ. ԽԳ, էջ 168։ Գուցե սա արձագանքն է Վաղարշ Ա-ի ժամանակ Տրդատ Ա-ի, ադիաբենցիների ու պարթևական ղորքի համատեղ այն պայքարի, որ մղում էին հռոմեացիների դեմ։

ճակատամարտից հետո պարսիկները հայ գործիչներից ոմանց աքսորում են Ասորեստան, որպեսզի այնտեղ արքունի մշակներ դառնան: Եղիշեն պատմում է, որ հայ գործիչներին տանջելուց հետո արքունի դահճապետը «և ետ տանել յԱսորեստան ղիկայցեն ի մշակութեան արքունի»⁷⁵: Ղաղար Փարպեցու վկայությամբ Բասենի Թաթիկ եպիսկոպոսը ևս այդ աքսորվածների մեջ էր և պարսից արքա Հաղկերտը հրամայում է «սպանանել անդէն և անհետ առնել զմարմին սրբոյն»⁷⁶:

Անկասկած, հայկական ապստամբությունից հետո պարսիկները իրենց վարչական կենտրոն էին դարձրել Ադիաբենը, և հայ գործիչների հետ հաշվեհարդար էին տեսնում այստեղ: Եղիշեի ու Ղաղար Փարպեցու վկայություններից երևում է, որ տեղի քրիստոնյաները հայ աքսորականների վիշտը թեթևացրել և նյութական ու բարոյական օգնություն են ցույց տվել, նույնիսկ իրենց անձր վտանգի ենթարկելով:

Հետագայում իրերի վիճակը փոխվում է, երբ Պարսկական տիրապետության մեջ մտնող երկրներում, մասնավորապես Ադիաբենում, նեստորական եկեղեցին, պարսիկների անմիջական օգնությամբ փորձում էր բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիներին իր գերիշխանության տակ առնել: Հայ եկեղեցին Վահան Մամիկոնյանի կաղմակերպած հաջող ապստամբության շնորհիվ, գերծ էր մնում նեստորականների վտանգից: Հականեստորականները, այսինքն պարսկական տիրապետության մեջ ապրող միաբնակ քրիստոնյաները, ամեն միջոցի դիմում էին հայ եկեղեցական գործիչներին այդ վտանգից աղատելու համար: Հայ եկեղեցուն դիմողների մեջ էին, ինչպես իմանում ենք Գիրք թղթոցից, հատկապես Ադիաբենի միաբնակ հավատացյալները. «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս» նամակում Հայոց Բաբգեն կաթողիկոսը այլ հայ եպիսկոպոսների հետ դիմում են նամակով առ «սուրբ հաւատացեալք քրիստոնեայք յԱսորեստանի և ի Խուժաստանի, և ի Հերթ և ի Նսնաբարսադէ»⁷⁸:

Հայկական աղբյուրների այս կցկտուր տեղեկությունը, ան-

⁷⁵ «Եղիշէի վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», աշխատութեամբ Ե. Տէր Մինասյան, Երևան, 1957, Եւթներորդ յեղանակ, էջ 183:

⁷⁶ «Ղաղարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց», գր. Բ, գլ. ԽԸ, էջ 88:

⁷⁸ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 41:

շուշտ դարձր շարունակ Ադիաբենի և Հայաստանի միջև գոյութիւն ունեցող կապերի լուսաբանման համար համարյա ոչինչ չի տալիս: Եվ զարմանալի է նաև այն, որ մեզ հայտնի չեն այն բազմահազար հայերի ճակատագիրը, ինչպես հույն պատմիչն է վկայել, որոնք ապրում էին Ադիաբենում և այդ երկրի քաղաքական տնտեսական կյանքում նշանակալից դեր էին խաղում: